

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره‌ی متوسطه

کبری اسدپور*
دکتر مسعود حسین چاری**
دانشگاه شیراز

چکیده

در عصر حاضر، بشر به لحاظ روحی و روانی بیش از گذشته مضطرب، افسرده و تنها به نظر می‌رسد و برای رهایی از این حالت‌ها، به راه‌های گوناگون گریز از متن و واقعیت زندگی متوسل می‌شود. افزایش آمار خودکشی، طلاق، اعتیاد به مواد مخدر، اعتیاد به مواد توهم‌زا، مصرف بالای داروهای آرام‌بخش و رشد روزافزون خشونت و جرایم، مؤید این مساله است. بهره‌مندی از امکانات مادی، تمام نیازهای انسان امروز را برطرف نساخته بلکه مشکلات روحی او را بیشتر و پیچیده‌تر کرده است. پرداختن به «معنای زندگی» یکی از موضوعاتی است که فلسفه‌ورزی و تأمل در آن می‌تواند امیدبخش باشد. معنای زندگی یکی از مهم‌ترین موضوعات فلسفی، روان‌شناختی و دینی است که از چشم‌اندازهای گوناگون می‌توان به آن نگریست. دین‌نگاهی فرا دنیوی به زندگی دارد و انسان را به سوی ارزش‌هایی والاتر از حیات مادی محض دعوت می‌کند. راه تحقق و تعمیق معنای زندگی نهادینه‌سازی سازه‌ها و مولفه‌ها معنای زندگی است که این امر تنها از مجرای تعلیم و تربیت امکان‌پذیر است. با توجه به اهمیت و نقش تعلیم و تربیت در معنادار کردن زندگی برای افراد و نقش کلیدی کتاب‌های درسی در انتقال مفاهیم، در این پژوهش کتاب‌های دین و زندگی سه پایه در دوره‌ی دبیرستان بر اساس مولفه‌های معنای زندگی از نظر اسلام مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. بنابراین هدف از انجام این پژوهش تحلیل محتوای

دریافت مقاله: ۸۸/۲/۱۴
اصلاحات: ۸۸/۸/۲۶
دریافت اصلاحات: ۸۸/۱۰/۱۸
پذیرش: ۸۸/۱۱/۱۸

* کارشناس ارشد تاریخ و فلسفه‌ی تعلیم و تربیت
** استادیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی

کتاب‌های دین و زندگی پایه‌ی اول، دوم و سوم دبیرستان، به منظور تعیین ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوا و پرسش‌های کتب مذکور بوده است. برای این کار، پس از مشخص کردن مولفه‌های مورد نظر به عنوان ملاک‌های تحلیل و تعیین پاراگراف‌های هر درس به عنوان واحد تحلیل، بر اساس روش رمی به تحلیل محتوای متن و پرسش‌ها اقدام گردید. نتایج تحلیل حاکی از آن است که میزان توجه به مولفه‌های معنای زندگی، در کتاب اول و سوم دبیرستان در حدی پایین‌تر از متوسط (ضریب درگیری پایین‌تر از یک) و کتاب دوم دبیرستان در حد بالاتر از متوسط (ضریب درگیری بالاتر از یک) بود.

واژه‌های کلیدی: ۱. معنای زندگی از منظر اسلام ۲. تحلیل محتوا ۳. کتاب‌های دین و زندگی ۴. دوره‌ی متوسطه

۱. مقدمه

نگرانی درباره‌ی معنا و هدف زندگی یکی از ویژگی‌های بشر به عنوان یک موجود متفکر و کاوش‌گر است. دیگر موجودات عالم، مسیر طبیعی زندگی خود را از ابتدا تا انتها بدون پرسش و سوال و چون و چرا طی می‌کنند. این از شکوه یا شور بختی بشر است که در طول تاریخ، دم به دم این پرسش را برای خود و دیگران مطرح ساخته است و چرایی هستی خود را زیر سوال برده است. انسان همواره یک میل قوی برای درک خود و دنیای اطراف خود داشته و به منظور حمایت از این میل، فعالیت‌های رفتاری و شناختی متعدد و متنوعی انجام داده است. (اپستین^۱، ۱۹۸۵؛ هین، پرولکس و ووهمس^۲، ۲۰۰۶؛ هگینس^۳، ۲۰۰۰؛ جانوف-بولمن^۴، ۱۹۹۲؛ ریف و ساینگر^۵، ۱۹۹۸). استیگر، کاشمن، سالیوان و لورنتز (۲۰۰۸)، بیان می‌کنند افراد زمانی که حضور معنا را در زندگی تجربه می‌کنند خود و جهان بیرونی را یگانه و منحصر به فرد یافته و هر آنچه را که سعی دارند در زندگی انجام دهند به خوبی می‌شناسند. به همین دلیل، انسان‌ها در پی یافتن معنی زندگی خویش هستند؛ اما این معنا را با درجات و میزان متفاوتی از فعالیت جست‌وجو می‌کنند. به نظر داستایوفسکی، نویسنده‌ی شهیر روسی، راز وجود آدمی در این است که انسان تنها نباید به سادگی زندگی کند، بلکه باید کشف کند که چرا باید زندگی کند. (دانایی، ۱۳۸۱) در واقع، تلاش برای یافتن معنایی در زندگی، نیرویی اولیه است نه نمودی ثانوی که از تحریک غرایز سرچشمه گرفته باشد. این معنا برای هر فرد ویژه و یکتاست و فقط اوست که باید و شاید آن را انجام می‌دهد؛ فقط در آن صورت است که این نیروی معناجویی یا معناخواهی

وی را راضی خواهد کرد. (فرانکل، ۱۳۸۶) بدین سان، معناجویی را نه تنها می‌توان تجلی واقعی انسان بودن بشر دانست، بلکه یک معیار برای بهداشت و سلامت روان نیز هست. (فرانکل، ۱۳۷۵) تحقیقات گوناگون نشان می‌دهد که هدف و جهت در زندگی به طور مثبت با کارکردهای روان‌شناختی و سلامت روان مرتبط است. (فرانسیس و هیلز، ۲۰۰۸) دیدگاه‌های مختلف در زمینه‌ی چگونگی دستیابی به معنای زندگی، تفاوت‌های زیادی با هم دارند و به همین دلیل نمی‌توان یک معنای جامع و جهان‌شمول را یافت و زندگی اشخاص را با آن هماهنگ کرد. اما موضوع مسلم این است که همه‌ی دیدگاه‌ها علی‌رغم تفاوت‌ها، بر ضرورت وجود معنا در زندگی تاکید می‌کنند (استیگر، فریزر، ایشی و کالر، ۲۰۰۶) و معانی مختلف معنای زندگی بالمآل به «هدف» قابل تحویل هستند. (پویازاده، ۱۳۸۲) البته برخی معانی، ارزش را نیز مد نظر داشته‌اند. (زمانی، ۱۳۸۶)

مسئله‌ی معنی زندگی به‌خودی‌خود قابل درک نیست؛ این مساله در دوران‌هایی طرح می‌شود که انسان دیگر به وضوح مضمون زندگی را که محیط بر او عرضه می‌دارد، تمیز نمی‌دهد و این عدم اطمینان و تزلزل خاطر، حکایت از آن دارد که مناسبات سنتی، قدرت برابری با مقتضیات و نیازهایی را که حاصل ترقی زندگی است، را ندارد. (اوکن، ۱۳۵۳) به طور کل، معنای زندگی یکی از مهم‌ترین موضوعات فلسفی، روان‌شناختی و دینی است که از چشم‌اندازهای گوناگون می‌توان به آن نگریست. از این‌رو، در حوزه‌های مختلف، سخن از معنای زندگی به میان آمده و نظریات گوناگونی در این زمینه وجود دارد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

فیلسوفان آرمان‌گرا^۱ ضمن اعتقاد به جهان فرامادی (ماوراء الطبیعی) برآنند که زندگی را هدف و غایتی است که از ازل و بدون دخالت و خواست بشر برایش تعیین گردیده است. انسان در ورای زندگی مادی و جسمی‌اش، هدفی نهایی، معنوی و الهی دارد. او این فرصت (یا خوشبختی) را یافته است که از طریق زندگی زمینی خود، به این هدف آسمانی دست یابد. افلاطون معتقد بود که دنیای مادی فقط سایه‌ای موهوم از یک دنیای عالی و فرا مادی است. ما انسان‌ها مانند زندانیانی هستیم که در غار تنگ این جهان سُفلی نشسته‌ایم و فقط تاریک و روشن‌های مبهم جهان واقعی ایده‌ها را می‌بینیم. با این دیدگاه، معضل بسیار ساده و عوام‌پسند می‌گردد: زندگی این جهانی در جوهر خود واقعیت ندارد و هدف از سیر و سلوک موقت و توهمی این جهانی، رسیدن به دنیای ایده‌آل و به عبارت دیگر، به وجود باری تعالی است. (دانایی، ۱۳۸۱)

در فلسفه‌ی ارسطو، هر موجودی با توجه به طبیعت خود رو به سوی کمال (البته از نوع ویژه‌ی خود) دارد. نه تنها انسان، بلکه همه‌ی پدیده‌های طبیعت، ره به سوی غایتی نهایی می‌پویند. هر چیزی سرنوشت مقدر خود را دارد و در آن یک اصل هدفمند، روح یا انتلخی (تحقق کامل آخرین مرحله از روندی که قوه را به فعل در می‌آورد) مستتر است. به علاوه همه‌ی اهداف و غایت‌های موجود در طبیعت تابع یک هدف عالی، اصیل و نهایی (خدا) است. بنابراین هدف یا منظور زندگی نزدیکی به این اصل نهایی است که دستیابی به پارسایی را برای انسان میسر می‌سازد و خود منبع شادمانی برای آدمی است. (همان)

اندیشمندان وجودگرا^۹ موضوع را از دیدگاه بی‌هدفی جهان مورد بحث قرار می‌دهند. آن‌ها معتقدند زندگی همان چیزی است که ما هر روز با آن سروکار داریم. ژان پل سارتر به بررسی گرفتاری انسان در جهان بیهوده‌ای می‌پردازد که از هر گونه معنی، جز آن چه مردم به دست خویش می‌آفرینند، عاری است. وی با بیان جمله‌ی «وجود بر ماهیت مقدم است» ادعا می‌کند که هر فردی نخست وجود دارد و سپس معنی و ماهیت خود را می‌آفریند، چون هیچ‌گونه حقایق کلی، قواعد مطلق یا سرنوشت نهایی وجود ندارد که هادی انسان باشد. (گوتک^{۱۰}، ۱۳۸۴) به طور کلی از دیدگاه وجودگرایان، این انسان‌ها هستند که می‌توانند و باید اهداف و مقاصد خود را از زندگی تعیین کنند و ضمن آفرینش و تغییر طبیعت خویشتن، به زندگی معنا و مفهوم بخشند.

از دیدگاه مارکسیسم، که خود را علم «رهایی و تحول سرشت انسانی» می‌داند، زندگی هدفی است در خود. مارکس در این مورد اعلام می‌دارد که «بالا بردن غنای سرشت آدمی هدفی است در خود». مارکسیسم هر نوع تلاشی را برای گشودن معضل زندگی، بی‌ثمر می‌داند؛ مگر این که به مطالعه‌ی جامع علمی، اجتماعی، اخلاقی و بیولوژیکی وجود انسانی و تحول آدمی در رابطه با تکامل کلی زندگی و رابطه‌ی او با این سیاره‌ی خاکی و همه‌ی عالم هستی متکی باشد. از دیدگاه مارکسیسم، افراد و شخصیت‌ها نه به عنوان وجود فردی، بلکه به عنوان بخشی از کل (کل جامعه‌ی انسانی) مورد شناسایی قرار می‌گیرند. (دانایی، ۱۳۸۱) مارکس (۱۳۷۷) نوشته است: فرد یک موجود اجتماعی است. بنابراین، تجلیات زندگی او (حتی اگر به ظاهر مستقیماً از تجلیات زندگی حاصل از همکاری با دیگران ناشی نشده باشد) بیان یک زندگی اجتماعی است.

عرفان از نظر لغوی به معنی درخشش است و از لحاظ مفهوم، ارتباط مستقیم و بدون واسطه‌ی انسان با وجود کل (خدا). هدف زندگی در عرفان نیز تفاوت ماهیتی با شریعت

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۵

ندارد. در شریعت، هدف زندگی نزدیک شدن به خدا و در عرفان (البته به صورت ناب آن) یکی شدن با خدا یا ذات واجب‌الوجود است. از نظر عرفا، انسان می‌تواند به وسیله‌ی نفس و طی مراحل سیر و سلوک عرفانی، از حالت خودی به بی‌خودی برسد و در عالم خلسه (درخشش عالی) به خدا بپیوندد و با او یکی شود. از دید اهل عرفان، هدف زندگی رها شدن از نفس افکاره و حصول به نفس ناطقه است که انسان را قادر به بازگشت می‌سازد. مرگ برای عارف آغاز یک زندگی جدید روحانی و نیستی عین‌الیقین هستی است. (دانایی، ۱۳۸۱)

عده‌ای دیگر معتقدند لذت حال باید هدف غایی زندگی باشد. اپیکورین‌ها و هدونیست‌ها (عشرت طلبی) از این دسته‌اند. (فرشاد، ۱۳۸۵) اینان معتقدند زندگی که تنها در این جهان است و بس، هیچ و پوچ است و سخن گفتن از معنی و مقصود زندگی تلاشی بیهوده است.

معضل معنی و هدف زندگی در ادیان و آیین‌ها به مراتب ساده‌تر می‌شود. با توجه به این که هنوز برای بسیاری از معضلات مربوط به فلسفه‌ی زندگی پاسخ علمی وجود ندارد، اربابان اغلب مذاهب می‌کوشند با تکیه بر اسطوره‌های دینی که طی قرون و اعصار بهم بافته شده‌اند، پاسخ‌های عامه‌پسند و حاضر و آماده بخورد مردم دهند. مثلاً در آیین بودا هدف زندگی رهایی از رنج است که خود از هوس زاده می‌شود. این سرکوب هوس‌های انسانی است که او را به والاترین درجه‌ی روشن‌گری (نیروانا) می‌رساند. (شمشیری، ۱۳۸۵) برخی از ادیان آفریقایی به نظریه‌ی دایره‌وار زندگی اعتقاد دارند. به این ترتیب که ما انسان‌ها به صورت‌های مختلف به زندگی بر می‌گردیم و اگر کاری نیمه تمام داریم، آن کار با مرگ ما به اتمام نمی‌رسد. ما می‌توانیم به زندگی برگردیم و کار نیمه تمام خود را تمام کنیم. در این حالت، هدف زندگی باید این باشد که ما همواره با شعائر و با اعمال خود بصورت‌های والاتری به زندگی باز گردیم. (دانایی، ۱۳۸۱)

در ادیان سامی (دین یهود، مسیحیت و اسلام) دنیا کشتزاری است که انسان برای آخرت خود در آن دانه می‌کارد (الدنیا مزرعه‌ی الاخره). زندگی این جهانی آدمیان جنبه‌ی آزمایشی دارد و هدف نهایی آن حصول به قلمرو الهی است. انسان خاکی برای دست‌یابی به این غایت آسمانی باید راه عبادت و اطاعت پروردگار را در پیش بگیرد و ضمن رعایت قوانین الهی، خود را به خدا نزدیک سازد. از دیگر وظایف زندگی آدمی این است که خدا را بشناسد و به دیگران بشناساند. (همان)

با توجه به اینکه نظریات مختلفی در زمینه‌ی معنای زندگی بیان شده است، می‌توان پی به این نکته برد که دانستن و پی بردن به معنای زندگی، یکی از دغدغه‌های بشر بوده و هست. این بحث، از انگیزه‌های متفاوت و گوناگون افراد نشأت گرفته و بسته به این انگیزه‌ها دارای همبسته‌های متفاوتی است. (استیگر، فرایز، ایشی، و کالر^{۱۱}، ۲۰۰۶) از آنجا که تعلیم و تربیت به معنای زندگی بخشیدن به فرد و جامعه است و به تمام ابعاد وجودی انسان می‌پردازد و با توجه به این که مساله‌ی معنادهی به زندگی، به نوعی تمام ابعاد وجودی انسان را در برمی‌گیرد، چرا که نوع نگرش انسان نسبت به زندگی تعیین‌کننده‌ی عملکرد او در تمام ابعاد اجتماعی، سیاسی، معنوی و اخلاقی است، پس مساله‌ی پرداختن به معنای زندگی از جمله مسایل و اهدافی است که باید در نظام تعلیم و تربیت بدان پرداخته شود. از سویی در تحقق هدف‌های مهم آموزش و پرورش، محتوای کتاب‌های آموزشی نقش بسیار برجسته‌ای دارند. زیرا محتوای کتاب بهترین وسیله برای ارتباط ذهن معلم و دانش‌آموز است و از آنجا که کتاب به عنوان منبع مهم آموزشی تلقی می‌شود، شناخت محتوای کتاب‌ها از اهمیت بالایی برخوردار است و هرچه بیشتر مطالب و محتوای کتب درسی مورد ارزیابی قرار گیرند و متناسب با آن بازنگری شوند، غنای مطالب کتاب‌های درسی بیشتر می‌شود و در نتیجه، توانایی درک و فهم دانش و معرفت توسط دانش‌آموزان افزایش می‌یابد. همچنین با نظر به اینکه دوره متوسطه از دوره‌های مهم، حساس و مؤثر در زندگی اجتماعی آدمی است و دوره‌ای است که به سبب وضع زیستی، اجتماعی و روانی دانش‌آموزان آن، با سایر دوره‌های تحصیلی متمایزاتی دارد و دارای طیف وسیعی است که دوران نوجوانی را در بر می‌گیرد و در این دوره است که مساله معنادهی به زندگی، به صورت بارزتر مطرح می‌شود، در این پژوهش کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان مورد تحلیل محتوا قرار گرفتند؛ به این منظور که دریابیم این کتاب‌ها تا چه میزان می‌توانند در معنادهی به زندگی دانش‌آموزان مؤثر باشند.

۱.۱ اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه به منظور تشخیص برخورداری کتب مذکور از مولفه‌های معنای زندگی بوده و هدف‌های جزئی این پژوهش به شرح زیر است:

۱. مقایسه‌ی محتوایی کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه بر اساس مولفه‌های

معنای زندگی؛

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۷

۲. بررسی میزان تلاش‌های صورت گرفته در تدوین کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه در رابطه با به کارگیری مولفه‌های معنای زندگی، از طریق محاسبه‌ی میزان ضریب درگیری محتوای کتاب‌های مذکور نسبت به مولفه‌های یاد شده.

۲.۱ سوالات تحقیق

۱. متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دبیرستان تا چه میزان از مولفه‌های معنای زندگی برخوردار است؟
 ۲. متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دبیرستان تا چه میزان از مولفه‌های معنای زندگی برخوردار است؟
 ۳. متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی سوم دبیرستان تا چه میزان از مولفه‌های معنای زندگی برخوردار است؟
 ۴. آیا ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی دین و زندگی سه پایه، از لحاظ برخورداری از مولفه‌های معنای زندگی، بار مثبت بالایی (بین ۱ تا ۱/۵) (ویلیام رمی^{۱۲}، ۱۹۸۶) دارند؟
- معنای دینی زندگی برای هر انسانی عبارت است از داشتن یک تعریف مناسب از هویت خود و یک زندگی مناسب با همان هویت، قابلیت‌ها، شرایط و فرصت‌ها.

۲. بررسی مولفه‌های معنای زندگی در ادبیات پژوهشی

یکی از روان‌شناسان و نظریه‌پردازان مشهور در حوزه معنای زندگی، فرانکل است. وی به سبب ارایه روش و دیدگاه معنی‌درمانی و آثارش در این خصوص، دارای شهرت علمی جهانی است. فرانکل معنی زندگی را در احساس کمال و متعهد بودن فرد می‌داند و معتقد است این هدفمندی، دلیل و چرایی زندگی انسان می‌شود. به نظر فرانکل:

معنای زندگی از فرد به فرد و از ساعت به ساعت تغییر می‌کند. آن چه مهم است معنای زندگی به طور اعم نیست بلکه هر فرد باید معنا و رسالت خود را در هر لحظه‌ی معین و معلوم دریابد. هر فرد وظیفه و رسالتی دارد که باید انجام دهد. او در این وظیفه و رسالت، جانشینی ندارد و زندگی نیز قابل برگشت نیست. وظیفه هر فرد یکتاست و فرصت وی نیز برای انجام آن یکتاست. (۱۳۸۶: ۱۷۶)

اما دین در پاسخ به این سوال بیان می‌کند که معنا یا معناهایی برای زندگی وجود دارد و این وجود یعنی که پدیدآورنده‌ای آن را ایجاد کرده است و این پدید آورنده خداست.

قدر مسلم، خالق زندگی از سویی برای زندگی آفریده‌هایش معنا یا معناهایی قرار داده و از سوی دیگر، استعداد کشف این معنا را نیز به آنان اعطا کرده است تا هر کس متناسب با استعداد و ظرفیت خود و نیز با توجه به ملاک‌هایی که دین عرضه می‌کند، به همه یا بخشی از آن دست یابد. (موسایی‌پور، ۱۳۸۴) معنای زندگی عنصر اساسی در سلامت معنوی است. کش^{۱۳} (۲۰۰۰) و پژوهش‌گران زیادی، مثلاً (باستون و استوکر^{۱۴}، ۲۰۰۴؛ ایمونز^{۱۵}، ۲۰۰۵؛ فلتچر^{۱۶}، ۲۰۰۴؛ فری^{۱۷}، ۲۰۰۰ و هیکز و کینگ^{۱۸}، ۲۰۰۸) مذهب را به عنوان یکی از منابع اساسی معنای زندگی معرفی کرده‌اند که به موجب آن، هسته‌ی اصلی عقاید، انتظارات و اهداف افراد شکل می‌گیرد و جایگاه فرد در زندگی مشخص می‌شود. از آنجا که جامعه‌ی ما یک جامعه‌ی دینی است، باید به دنبال مولفه‌ها یا معناهای زندگی از نظر دین بود که در این پژوهش، به چند مورد آن‌ها اشاره و سپس بر اساس این مولفه‌ها به تجزیه و تحلیل کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان پرداخته می‌شود.

۲. ۱ معنای زندگی از منظر اسلام

جوهر اساسی نظریه‌های دینی در باب معنای زندگی عبارت است از تأکید روی این نکته که بدون وجود خداوند و فناپذیری، زندگی معنایی نخواهد داشت. (مهدوی آزادبنی، ۱۳۸۶) از دیدگاه اسلام، زندگی دارای معنای ذاتی است و آفرینش خلقت، خود شاهدهی براین معناست. از منظر اسلام، زندگی توأم با معنایی عمیق همراه با مسوولیتی سنگین بر دوش انسان است. دین برای انسان، هدف مشخصی قایل شده است. اسلام به هدف و غایت در زندگی اهمیت می‌دهد و انسان را به سمت کمال در حرکت می‌داند (کرمانی و جلوانی، ۱۳۸۸) و عمق معناداری را فانی شدن در راه حق به شمار می‌آورد می‌دانند. از جمله مولفه‌هایی که دین اسلام برای معناداری زندگی بیان کرده است، مشتمل بر معنای ایمان، عشق، کار، رنج، معنای غایی و معنای مرگ هستند که در ادامه به شرح مختصری از هر کدام مبادرت شده است.

۲. ۱. ۱ معنای ایمان: ایمان را علم به چیزی به اضافه‌ی التزام به آن، طوری که آثارش در عمل ظاهر شود، تعریف کرده‌اند. بنابراین، معلوم می‌شود که تنها علم به چیزی و یقین به این که حق است، در حصول ایمان کافی نیست و صاحب آن علم را نمی‌شود مؤمن به آن چیز دانست. بلکه باید ملتزم به مقتضای علم خود نیز باشد و بر طبق مؤدای علم عقد قلب داشته باشد. (طباطبایی، ۱۳۸۴) آن‌چه باید در مفهوم ایمان در نظر داشت، فراتر از بعد علم‌مدارانه و تئوریک این مفهوم و توجه به پیوند آن با روح آدمی است. به عبارت دیگر،

در تبیین ایمان باید همزمان از کلام و عرفان بهره جست. در این حالت، ایمان ضمن این که عقل و استدلال را در بر می‌گیرد، مفهوم گسترده‌ای را شامل می‌شود که قلب، احساس، ادراک و معرفت و البته عمل بر طبق آن را شامل می‌شود. با این اوصاف، ایمان نه مقوله‌ای صرفاً علمی است و نه با عقل کاملاً بیگانه؛ نه صرفاً علم است و نه بی‌ارتباط با علم و نه عمل است و نه با عمل بی‌ارتباط است. (موسایی پور، ۱۳۸۴) ایمان در اصل، امری صرفاً شخصی و وجودی است. کنه ایمان شخصی‌تر و عمیق‌تر از آن است که بتوان به صورت نظری در باره‌اش سخن گفت. چیزی در ایمان هست که تن به بررسی‌های نظری و عقلانی نمی‌دهد. (ایزوتسو^{۱۹}، ۱۳۸۰)

بطور کلی، ایمان حالتی روحی پدید می‌آورد که در خود نگرشی کامل و متفاوت به حوادثها و ارزش‌ها دارد. (جوادی، ۱۳۷۶) جیمز^{۲۰} (۱۳۷۲) بر آن است که «زندگی در سایه‌ی ایمان دارای دو صفت بارز و مهم می‌گردد. حیات دارای مزه و طعمی می‌گردد که گویی رحمت محض است و به شکل یک زندگی سرشار از نشاط شاعرانه و با سرور و بهجت دلیرانه در می‌آید و دیگر این که نوعی اطمینان و آرامش باطنی ایجاد می‌گردد که آثار ظاهری آن نیکویی و احسان بی‌دریغ است». تنها ثمره‌ی آرامش در سایه‌ی ایمان، کافی است که تک تک انسان‌ها با تمام وجود از آن استقبال کنند. به تعبیر قرآن، بر دوستان خدا نه بیمی است و نه اندوهگین می‌شوند؛ همانان که ایمان آورده و پرهیزگاری ورزیده‌اند.^{۲۱}

این آرامش نه تنها ابزاری برای فزونی ایمان، که خود افزایش ایمان است (مطهری، ۱۳۷۴) و این فواید حاصل از ایمان، همگی معنابخش زندگی‌اند. ایمان سبب می‌شود انسان، غنی‌ترین نیروهای درونی خود را بیدار سازد و همه‌ی این منابع را برای رسیدن به اهداف خود به کار گیرد و نیز به او کمک کند که چه می‌خواهد و نیروی لازم را در رسیدن به خواسته‌اش فراهم می‌کند. در واقع، در زمینه‌ی رفتار انسان، هیچ نیرویی برای هدایت او قوی‌تر از ایمان نیست. یونگ^{۲۲} (۱۳۵۴) ایمان به خدا را قوی‌ترین و مؤثرترین عامل در روحیه‌ی انسانی می‌داند.

۲.۱.۲ معنای عشق: عشق را می‌توان حس زیبای محبت، علقه و دوست داشتن

موجود دیگر دانست. در این تعریف، دو متغیر وجود دارد که بسته به ساختار چند لایه‌ی شخص آدمی و نوع نگرش و طرز تفکر او، نوسان می‌یابند و پیامدهای گوناگونی در زندگی ایجاد می‌کنند که یکی، حس علاقه و دیگری، موجود دیگر یا به اصطلاح معشوق است. (موسایی پور، ۱۳۸۴) معنای زندگی با رضامندی از زناشویی در ارتباط است؛ بدین

نحو که هر چه درک شخص از معنای زندگی عمیق‌تر باشد، میزان رضامندی وی از زندگی زناشویی بیشتر است. (گواهی جهان، ۱۳۸۶)

در آموزه‌های مبتنی بر اسلام، سه نگره‌ی متفاوت در رابطه با عشق جود دارد. ابتدایی‌ترین نگره، نگره‌ی جنسی است. در این نگره، ظاهر جسمانی شخص دیگر، از نظر جنسی تحریک‌کننده است و این تحریک‌کنندگی، مسایل جنسی را در شخصی که از نظر جنسی مستعد است، به کار می‌اندازد و مستقیماً بر موجودیت جسمانی او اثر می‌گذارد. آنچه در این نگاه مطرح است، عشوه‌گری‌ها، عاشق‌پیشگی‌های سطحی و زودگذری است که در آن، تنها چیزی که به حساب می‌آید، مقدار نیازی است که شخص به یار احتمالی جنسی دارد. «خود» یا «من» در این جا بسیار نیرومند نمود می‌یابد، به طوری که اگر زمانی همین یار جنسی سدی در برابر اهداف این «من» باشد، به سادگی فراموش می‌شود. نمود این مطلب، در نگرش زلیخا به یوسف مشهود است چنان‌چه قرآن در سوره‌ی یوسف به این نکته اشاره می‌کند، زمانی که یوسف در برابر تقاضای ناروای زلیخا مقاومت می‌کند و از در خارج می‌شود و در آستانه‌ی در با عزیز مصر روبه‌رو می‌شود، همسر عزیز برای این‌که خود را از رسوایی نجات دهد، به راحتی یار مورد علاقه‌اش را فدای خود می‌کند و بیان می‌دارد: کیفر کسی که قصد بد به خانواده‌ی تو کرده چیست؟ جز این‌که زندانی یا (دچار) عذابی دردناک شود.^{۳۳} (همان) این نوع عشق‌ورزی، نشانه‌ای است از شکل معیوب عشق که حالتی معطوف به داشتن و مالکیت را مطرح می‌سازد. این گونه عشق نوعی خودخواهی متقابل است و در واقع، عاشق و معشوق هر دو درصدد تملک دیگری هستند و می‌خواهند با وسیله قرار دادن دیگری، خود دوام و بقا یابند. (اونامونو^{۳۴}، ۱۳۸۰)

نفوذ در عمق وجود معشوق، نگره‌ی دیگر عشق است؛ ارتباط تنگاتنگ با جنبه‌ی روحانی یار که از آن به نگره‌ی روحانی یاد می‌شود. نگره‌ی عشق واقعی در این حالت، عبارت است از ارتباط مستقیم برقرار کردن با شخصیت معشوق و با یگانگی و تفردش که برای عاشق، جایگزین ناپذیر و غیر قابل تعویض است. (موسایی‌پور، ۱۳۸۴) این نوع عشق که فروم آن را عشق زایا می‌خواند، نیرویی است که تحصیل آن در شمار هنرهای مشکل زندگی است و در این زمینه باید گفت که بین عشق مادر به فرزند و عشق جنسی یا عشق به مفاهیم دیگر، فرقی اساسی وجود ندارد. ماهیت همه‌ی این‌ها یکی است و تنها موضوعیت‌شان متفاوت است. ماهیت عشق به هر چه تعلق گیرد، مرکب از توجه، دلسوزی، مسوولیت، احترام و دانایی کامل به موضوع آن است. (فروم، ۱۳۷۸). قرآن در

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۱۱

ادامه‌ی بیان داستان یوسف، مرحله‌ای دیگر از علقه‌ی زلیخا را توضیح می‌دهد که اگرچه نمی‌توان به قاطعیت گفت زلیخا در این مرحله به نگره‌ی عشق روحانی رسیده، اما به طور قطع، حاکی از تغییر نگرش او در محبت به یوسف است. زمانی که جمعی از زنان مصر به پاکی یوسف اقرار کردند، چون زلیخا دید جز راستی فایده ندارد و چون عشق او وارد مرحله‌ای کامل‌تر شده بود، او نیز به پاکی یوسف اقرار کرد. (حسینی کاشفی، ۱۳۱۷) عشق روحانی با صبر، حزن، امید و روحانیت همراه است که قرآن نیز در سوره‌ی یوسف به این موارد اشاره کرده است. این چنین نگرشی می‌تواند زندگی را سرشار از معنا کند و اسباب آرامش روانی را فراهم سازد.

عشق روحانی هنگامی که به بالاترین سطح و مرتبه خود برسد، عشق به حقیقت مطلق، به خالق هستی و به خداوند را در انسان ایجاد می‌کند و مبدل به عشق حقیقی می‌گردد. عشق الهی را به عنوان مطلق هستی و گوهر شریف و یک‌دانه‌ی گیتی در عرفان و ادبیات عرفانی، یکی از عالیترین مقام‌ها برشمرده‌اند. در کتب عرفانی و بعضی کتب فلسفی متمایل به عرفان، مثل اسفار، فصلی تحت عنوان «عشق، جوهره‌ی تمام موجودات»^{۲۵} وجود دارد و حاکی از آن است که عشق حقیقی است که در تمام ذرات وجود، جریان و سرریان دارد. (مطهری، ۱۳۷۴) تفاوت بارز این مرتبه از عشق آن است که اظهار عشق و دوستی عاشق از سوی معشوق بی‌پاسخ نمی‌ماند. او همه جا هست^{۲۶} و حتی از رگ گردن هم نزدیک‌تر است.^{۲۷}

قرآن مختصات و ویژگی‌های عشق الهی و چگونگی معنادهی آن را به زندگی، با ذکر نمونه و مصداق بیان می‌دارد. این نمونه‌ها همان برگزیدگانی هستند که مأمور به تغییر جهت فکر و عمل در جوامع خویش بودند. از حضرت آدم(ع) گرفته، تا موسی(ع)، ابراهیم(ع)، عیسی(ع)، ایوب(ع)، یوسف(ع) و حضرت محمد(ص) همگی افرادی هستند که سر بر آستان عشق ربوبی نهادند.

۲. ۱. ۳ معنای کار: از منظر قرآن، انسان موجودی مسوول و مکلف است و حداقل

این مسوولیت در مورد زندگی شخصی خودش نمود پیدا می‌کند. قطعاً پاسخ به این حس مسوولیت و تکلیف باید در قالب عمل و انجام کار، عینیت پیدا کند. افزون بر این، واضح است که نوع عمل و انجام کار در محدوده و شرایط زندگی هر کس متفاوت است و قلمرو فعالیت انسان‌ها به تناسب شایستگی‌ها، استعدادها و حیطة‌ی محیطی خاص، قبض و بسط پیدا می‌کند. کار، افقی را می‌گشاید که در آن، انسان بتواند یگانگی خویش را در شیوه‌ی

انجام کار به نمایش بگذارد. به این مفهوم، هیچ شغلی تنها راه رستگاری نیست. در بینش قرآن، حرفه‌ای که هر شخص انجام می‌دهد، ارزشمند نیست؛ بلکه شیوه‌ی کار اوست که با اهمیت است. شاید به همین دلیل است که در قرآن به حرفه یا شغلی خاص پرداخته نشده و هر چه سخن از کار و عمل به میان آمده، تنها منظر خاصی از آن، مطرح بوده و آن صفت صالح بودن عمل است. قرآن برای انسان افقی خاص از کار ترسیم می‌کند که با دقت و ژرف‌بینی در این منظر پیشنهادی قرآن، زندگی کاری هرکس می‌تواند رضایت بخش و معنادار گردد. (موسایی پور، ۱۳۸۴) بدین‌سان، هنگامی که کار را بر اساس نیت درونی آغاز کنیم و در قبال کاری که انجام می‌دهیم مسوولیت و وظیفه‌ی منحصر به فرد خود را پذیرا باشیم و همواره در نظر داشته باشیم که مالکیت حقیقی از آن خداست و هر آنچه که در دست انسان‌هاست مالکیت‌هایی اعتباری و زودگذر است و تنها باید از دید امانت به آن‌ها نگریست، آن‌گاه است که آرامش روانی حاصل از هدفمندی و معناداری کار بر ما مستولی خواهد شد.

۲. ۱. ۴ معنای رنج: وقتی انسان با وضعی غیر قابل اجتناب روبه‌رو می‌شود، وقتی با سرنوشتی مواجه می‌گردد که نمی‌تواند آن را تغییر دهد، فرصتی یافته است که بهترین ارزش خود را نجات دهد و عمیق‌ترین معنای حیات، یعنی رنج را آشکار سازد؛ زیرا مهم‌تر و بالاتر از همه‌ی آنچه اهمیت دارد، گرایشی است که ما در برابر رنج برمی‌گزینیم و طرز فکری است که با آن رنج را می‌پذیریم. (فرانکل، ۱۳۸۶) سه نوع رنج، مشتمل بر نرسیدن، از دست دادن و تکرار، فراروی انسان قرار دارد. رنج نرسیدن، رنجی است که انسان در عین تلاش و کوشش برای رسیدن به مطلوب و مقصودی انجام می‌دهد، اما در لحظه‌ی آخر، به آن نمی‌رسد. رنج ناشی از از دست دادن، زمانی عارض می‌شود که مراد حاصل شده است و ترس از دست دادن رنج‌آور می‌شود. پس از تلاش و وصول به هدفی خاص، تکراری شدن و ملال‌آوری آن نیز می‌تواند رنج‌آور باشد. (زمانی، ۱۳۸۶) ویتگنشتاین معتقد است چیزی که واقعاً به زندگی انسان معنا می‌دهد امری متعالی است و بنابراین، آنچه ما را از این رنج‌ها می‌رهاند، نگاه توحیدی و باورمندانه به خداست. (همان، ۱۳۸۶) به طور کلی با قبول آن که باید رنج را با شهامت پذیرفت، زندگی را تا دم آخر پرمعنا می‌گرداند. معنای زندگی، معنای بلاشرط است زیرا معنای بالقوه رنج را در بر دارد.

۲. ۱. ۵ معنای غایی: یکی از سوالات اساسی که برای بشر مطرح بوده و هست این است که بر فرض، انسان به مفاهیمی دست یافت و این زندگی چند روزه را معنا و مفهوم

بخشید و باز بر فرض که تمام لحظات زندگی خویش را معنادار یافت؛ اما چیست آن معنای غایی و اعلای زندگی که پایبندی انسان را بر معناهای دیگر نیز باعث شود؟ با توجه به این مساله می‌بینیم که قرآن کریم برای کل هستی و زندگی انسان مفهوم و غایت قایل است. این معنای غایی که بالقوه برای انسان مطلوب است، در قرآن با الفاظی چون فوز، فلاح، سعادت و رستگاری و امثال آن تعریف می‌شود و از آنجا که این معنا چون و چرا بردار نیست و مطلوبیتش ذاتی است، نمی‌توان آن را به چیزی دیگر و در پرتو مطلوبیت معنای دیگر توجیه کرد. در بررسی آیات قرآن این نکته قابل دقت است که خداوند برای وادار کردن مردم به انجام اعمال صالح، تهذیب اخلاق و تزکیه‌ی نفس، آنان را نیکو بشارت داده و تشویق می‌کند که در اثر این اعمال، به فلاح و رستگاری می‌رسند ولی نسبت به خود فلاح و رستگاری، هیچ‌گاه تشویق و حتی مستقیماً امر نمی‌کند. (مصباح یزدی، ۱۳۷۶)

بنابراین، اگرچه در قرآن تعبیری صریح درباره‌ی معنای غایی و اعلای زندگی وجود ندارد، اما می‌توان گفت سلسله‌ی زنجیروار مدلل و مرتبط به هم از مفاهیم معنا بخش زندگی در قرآن، سرانجام در نقطه‌ای پایان می‌یابد و به معنایی می‌رسد که علت‌بردار و واسطه‌ی تأمین معناهای دیگر نیست و با معنای غایی قابل انطباق است. این معنا همان‌طور که اشاره شد با الفاظی چون فوز، فلاح، رستگاری و سعادت بیان شده است. (موسایی‌پور، ۱۳۸۴)

فلاح و رستگاری خلاص شدن از گرفتاری، ملازم با سعادت است و هنگامی که انسان با چیز ناملایم و ناخوشایند برخورد ندارد، خوشبخت خواهد بود. سعادت نیز به همین ترتیب است. برخلاف لذت که در موارد لحظه‌ای و کوتاه مدت کاربرد دارد، سعادت در مورد کامیابی‌های پایدار یا نسبتاً پایدار کاربرد دارد. کلمه‌ی فوز هم به معنی کامیابی، نجات یافتن همراه با خیر و سلامتی، رها شدن و رسیدن به مطلوب، اعم از مطلوب مادی و معنوی است. (فراهیدی، ۱۴۱۴ق) ارسطو نیز در کتاب *اخلاق نیکو* - *خوس* در زمینه‌ی سعادت و خیر چنین می‌گوید که هدف از فعالیت‌ها و تلاش‌های انسان، رسیدن به سعادت و خیر است؛ اعمال انسان بسیار متنوع و گوناگون است و بالتبع مفهوم خیر نیز بسیار متنوع است. این تنوع خیر، سلسله مراتبی دارد و این سلسله با یکدیگر روابط مافوق و مادونی دارد. (ورنر^{۲۸}، ۱۳۷۳)

بطور کلی از منظر قرآن، زندگی نه تنها معناهای مختلف و متفاوتی دارد که همگی در جهت یک معنای غایی قرار می‌گیرند، خود این معنای غایی نیز مصادیق متفاوتی به خود می‌گیرد. چنان‌که مصادیق فوز، همچون رحمت الهی در دنیا، مثل پیروزی بر دشمنان

(روم/۵)، پذیرش توبه و غفران گناه (بقره/۳۷)، تزکیه‌ی مؤمنان (نور/۲۱)، جلوگیری از پیروی شیطان (نساء/۸۳) و مصونیت از نفس اماره (یوسف/۵۳) و در آخرت، همچون رهایی از مجازات، برخورداری از شفاعت، دورماندن از هراس و شداید روز قیامت و همچنین بهشت جاودان و رضوان الهی (خشنودی خداوند) است.

۲. ۱. ۶ معنای مرگ: مساله‌ی مرگ و معنا دهی آن به زندگی از دو بعد قابل بررسی است. نخست این‌که خود پدیده‌ی مرگ چگونه به زندگی انسان معنا می‌دهد؟ بحث دوم، اعتقاد به زندگی بعد از مرگ و معاد است. در منظر نخست، جدایی‌ناپذیری مرگ و زندگی به مثابه‌ی یک اصل بنیادین هستی تلقی می‌شود. زندگی با مرگ به نتیجه می‌رسد و از طریق همین نتیجه‌گیری معنا می‌شود. تنها در مرگ است که می‌توان به شناخت زندگی همچون یک کل، نایل شد؛ زیرا با مرگ روندی که آن را زندگی می‌نامیم، به صورتی معین خاتمه یافته و در تمامیت و جامعیت خود آشکار می‌شود. لذا می‌توان گفت جوهر زندگی، یعنی بودن، در مردن قابل تشخیص است و رابطه معناداری با کل هستی می‌یابد و بدین طریق حقیقت به مثابه یک کل آشکار می‌گردد. (موسایی پور، ۱۳۸۴) در برابر مرگ که پایانی مطلق برای آینده‌ی مادی انسان و مرزی برای امکان کمال به شمار می‌رود، وی موظف است که از زندگی حداکثر بهره را بگیرد و نگذارد هیچ فرصتی از او زایل شود، زیرا که مجموع این فرصت‌ها سازنده کل زندگی هستند. (فرانکل، ۱۳۶۶) با کسب آگاهی از مرگ است که می‌توان شناخت از زندگی را ژرفای بیشتری بخشید و آمادگی در برابر مرگ به انسان اجازه می‌دهد تا با جهان و مردم آن پیوندی عمیق برقرار کند. پس مرگ را باید آموخت که غفلت از این اصل، بی‌تردید موجب تنزل هستی می‌شود.

از منظر دوم، اعتقاد به عالم پس از مرگ و بقای آثار اعمال آدمی و جاودانگی کارهای او، اعم از خیر و شر، اثر بسیار نیرومندی بر فکر و اعصاب و آرامش انسان‌ها می‌گذارد و به عنوان یک عامل مؤثر در تشویق به نیکی‌ها و مبارزه با زشتی‌ها می‌تواند مؤثر باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴) با ایمان راستین به معاد، نه تنها انسان از پوچی و بن‌بست رهایی می‌یابد بلکه مؤمن به آخرت و ابدیت از لحظه لحظه‌ی عمر خویش به نفع حیات ابدیش سود می‌جوید و سعادت همیشگی خود را با تلاش و کوشش در این دنیا تأمین می‌کند. (طاهریان، ۱۳۸۰)

فرامرزی و یارعلی (۱۳۸۸) در پژوهشی که به بررسی معناداری زندگی با تأکید بر آموزش خودآگاهی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی پرداخته است، به تحلیل محتوای

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۱۵

کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی به لحاظ میزان توجه به معناداری زندگی، با تأکید بر آموزش خودآگاهی پرداخته‌اند. روش مورد استفاده در این پژوهش، تحلیل محتوا از نوع کمی بوده و جامعه و نمونه‌ی آماری پژوهش را کلیه‌ی کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی (۳۵ جلد، تألیف سال ۱۳۸۶، در ۸ ماده‌ی درسی) تشکیل داده است که به صورت نمونه‌ی تمام شمار انجام گرفته است. یافته‌ها نشان داده که میزان توجه کتاب‌های درسی در ماده‌ها و پایه‌های مختلف تحصیلی، به آموزش مهارت خودآگاهی متفاوت است. به عبارتی ۵۴٪ کتاب‌ها به آموزش این مهارت پرداخته‌اند و در ماده‌های درسی، از بیشترین به کم‌ترین، ریاضی، علوم، بخوانیم و بنویسیم، تعلیمات اجتماعی - تاریخ، هدیه‌های آسمانی، تعلیمات اجتماعی - جغرافی، کتاب کار هدیه‌های آسمانی، تعلیمات اجتماعی - مدنی و قرآن و نیز در پایه‌های تحصیلی، از بیشترین به کم‌ترین چهارم، پنجم، سوم، دوم و اول به آموزش این مهارت پرداخته شده است.

صادقیان، مراد زاده، ایران پناه و فرامرزی (۱۳۸۸) به بررسی شاخص‌های معناداری زندگی در کتب هدیه‌های آسمانی دوره‌ی ابتدایی پرداخته‌اند. ابزار اندازه‌گیری این پژوهش، سیستم مقوله‌بندی (مشمول بر مقوله‌های معناداری زندگی اسلامی و مکتب سوم روان تحلیل‌گری یعنی معنادرمانی) بوده است. یافته‌ها نشان داده که میانگین معناداری زندگی در کتب هدیه‌های آسمان دوره‌ی ابتدایی برابر نبوده است و این اختلاف بین میانگین معناداری در پایه‌ی پنجم با سایر پایه‌ها مشهود است.

در تحقیقات پیشین خارجی، پژوهش‌هایی که به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با معناداری زندگی پردازد، در جست‌وجوهای صورت گرفته برای انجام تحقیق حاضر، یافت نشد. اما می‌توان به مقالاتی که به معناداری زندگی با استفاده از روش تحلیل محتوا پرداختند، اشاره کرد. برای نمونه، کیم و کانگ^{۲۹} (۲۰۰۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «معنای زندگی برای نوجوانان با معلولیت جسمی در کره»، به بررسی این موضوع که چگونه نوجوانان کره‌ای با معلولیت جسمی، زندگی خود را معنادار می‌بینند، پرداختند. مقوله‌های اصلی این تحقیق عبارت بودند از: پیشرفت، سازگاری اجتماعی، بهبود کیفیت زندگی، مرگ خوب، رابطه داشتن، احساس مفید بودن کردن و شناخته شدن به وسیله‌ی دیگران. نتایج پژوهش آنان نشان داد که تجربه‌ی معناداری زندگی برای این افراد زمانی است که جامعه این نوجوانان را با معلولیتشان می‌پذیرد و به آنان اجازه می‌دهد که همانند افراد عادی زندگی کنند؛ این عادی بودن شامل کمک کردن به دیگران و یا خلق

فرصت‌هایی برای دست یافتن به اهدافشان است.

۳. روش تحقیق

در تحقیق حاضر، با توجه به این‌که پدیده‌ی معنای زندگی در کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان مورد بررسی قرار گرفته، از روش مراجعه به اسناد و تکنیک تحلیل محتوای کمی (رویکر مفهومی) سود جست‌ه شده است که در روش تحلیل محتوای مفهومی، محقق به تعیین بسامد محتوای موجود در متن بسنده می‌کند و درصدهای حاصل از شمارش وجود یا عدم واحدهای تحلیل را تعیین کند و در واقع، با این روش به تعیین فراوانی و یا بسنده به کمیت مفاهیم موجود در متن می‌پردازد. (مزیدی، ۱۳۸۵) شیه و شانون^{۳۰} (۲۰۰۵) از این نوع تحلیل محتوا تحت عنوان تحلیل محتوای جهت دار یاد کردند.

۳.۱ روش نمونه‌گیری

در این تحقیق، محتوای کتاب‌های دین و زندگی جدیدالتألیف دوره‌ی دبیرستان که به عنوان سومین مقطع آموزشی رسمی کشور محسوب می‌شود، به عنوان نمونه‌ی مورد مطالعه در نظر گرفته شده است. نمونه‌ی انتخاب‌شده از نوع نمونه‌گیری از قبل معین بوده و غیرپیدایشی^{۳۱} است.

۳.۲ ابزار پژوهش

به منظور بررسی مولفه‌های معنای زندگی در متن و پرسش‌های کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه، از روش ویلیام رمی (۱۹۸۶) در پردازش واحدهای تحلیل و تعیین ضریب درگیری کتب مذکور از لحاظ میزان برخورداری آن‌ها از مولفه‌های معنای زندگی استفاده شد. در این پژوهش، مقولات تحقیق ویژگی غیرپیدایشی دارد که از طریق بررسی اسناد و مدارک اسلامی و با استفاده از تعابیر و اصطلاحات نویسندگان و دین پژوهان اسلامی جمع‌آوری و با معیار قرار دادن آن‌ها به تعیین مولفه‌های معنای زندگی در هرکدام از واحدهای تحلیل، متن و سوال‌های کتب مورد تحلیل اقدام شد.

۳.۳ روایی و پایایی روش تحقیق

در این پژوهش، برای سنجش روایی روش تحقیق، ابتدا قسمت‌هایی از متن و سوال‌های موجود در کتاب‌های دین و زندگی سال‌های اول، دوم و سوم دبیرستان، به

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۱۷

عنوان واحدهای تحلیل که از نظر محقق دارای مولفه‌ی معنای زندگی بوده و تعدادی از واحدهای تحلیل که فاقد مولفه‌ی معنای زندگی بوده‌اند، به عنوان نمونه انتخاب و در اختیار تنی چند از استادان علوم تربیتی و روان‌شناسی قرار داده شد و از آن‌ها خواسته شد تا نظر تشخیصی خود را در مقابل هر واحد تحلیل اعلام دارند. نظرات پیشنهادی استادان مورد توجه قرار گرفت و با مقایسه‌ی نظرات ایشان با نوع اقدامات مشابهی که محقق قبلاً انجام داده، روایی صورتی پژوهش محرز گردید.

برای سنجش پایایی روش تحقیق نیز از همان گروه از استادان بدین شرح کسب نظر گردید: ابتدا تعدادی از واحدهای تحلیل مربوط به متن کتاب‌های دین و زندگی انتخاب و هر کدام با توجه به دارا بودن ویژگی‌های معنای زندگی در ذیل مقوله‌ی مربوط جای داده شد. باید یادآور شد که برای انجام این کار، محقق فرمی را که شامل شش ستون می‌گردد و هر ستون به یک مقوله تعلق دارد، تنظیم و در اختیار استادان مذکور قرار داد و از آن‌ها خواست تا همان واحدهای تحلیل منتخب را با توجه به مولفه‌های ششگانه‌ی معنای زندگی تشخیص دهند و در ستون مربوطه علامت‌گذاری کنند. پس از جمع‌آوری فرم‌ها و مقایسه و سنجش مقوله‌های انتخابی گروه منتخب با مقوله‌های تعیین شده به وسیله‌ی محقق، ضریب همبستگی حاصل گردید که از ضریب همبستگی بالایی برخوردار بود.

۳.۴ روش جمع‌آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این پژوهش، از بین روش‌های ذکر شده از سوی مارشال و راسمن^{۳۲} (۱۹۹۱) برای جمع‌آوری اطلاعات، شیوه‌ی بررسی اسناد و مدارک یا سند کاوی انتخاب شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده، از تحلیل محتوا استفاده شد. ابتدا، از یک سو محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره دبیرستان، و از سوی دیگر، اجزا و مولفه‌های معنای زندگی (شش مولفه) با بررسی آثار و آموزه‌های دینی و با استفاده از تعابیر و اصطلاحات نویسندگان و دین پژوهان مورد شناسایی و دقت نظر قرار گرفت. سپس محتوای موجود و مورد استفاده در کتاب‌های درسی با این مولفه‌ها مقایسه شد.

معیار مورد توجه در پژوهش حاضر، ضریب درگیری بود. اگر ضریب درگیری بدست آمده ۰/۵ باشد، نشانه آن است که حداقل ۲۵ درصد واحدهای تحلیل دارای مولفه‌های مورد نظر هستند و اگر ۱ باشد، نشانه این خواهد بود که حداقل ۵۰ درصد واحدهای تحلیل دارای مولفه‌های مذکور هستند. بنابراین هرچه ضریب درگیری از ۰/۵ بیشتر باشد، توجه بیشتر کتاب به مولفه‌های معنای زندگی منتج شود و هرچه از ۱ بیشتر باشد، نشان‌دهنده‌ی

وضعیت مطلوب کتاب از نظر برخورداری از مولفه‌های مذکور خواهد بود.

۴. یافته‌ها

در این قسمت، به منظور گزارش یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره‌ی متوسطه، ابتدا جدول‌هایی که برای هر کدام از کتاب‌های درسی مورد تحلیل ترسیم شده، ارائه گردیده است. در ادامه، با توجه سوالات پژوهشی مطرح شده در قسمت‌های پیشین، یافته‌های مربوطه گزارش شده است.

اولین سوال پژوهشی ناظر بر این بود که متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دبیرستان تا چه میزان از مولفه‌های معنای زندگی برخوردار است؟ تحلیل محتوای متن درس‌های کتاب مورد نظر در این سوال، یافته‌های مندرج در جدول شماره ۱ را بدست داد.

جدول ۱: تحلیل متن کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دوره‌ی متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۱۲	۵	۷	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۱
۲۲	۲۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲
۲۳	۲۱	۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۳
۲۲	۸	۱۴	۰	۷	۰	۰	۴	۳	۴
۲۰	۸	۱۲	۰	۱	۰	۰	۰	۱۱	۵
۱۱	۱۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۱۵	۱۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۳۳	۱۸	۱۵	۰	۱	۰	۰	۰	۱۴	۸
۲۵	۱۳	۱۲	۰	۲	۰	۰	۰	۱۰	۹
۳۴	۲۶	۸	۰	۴	۱	۰	۰	۳	۱۰
۱۶	۱۰	۶	۰	۵	۰	۱	۰	۰	۱۱
۲۷	۱۸	۹	۱	۴	۰	۱	۱	۲	۱۲
۴۸	۳۳	۱۵	۱	۳	۲	۲	۰	۷	۱۳
۲۰	۹	۱۱	۱	۳	۱	۱	۱	۴	۱۴
۲۱	۱۴	۷	۰	۲	۰	۰	۰	۵	۱۵

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۱۹

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۴۰	۳۴	۶	۰	۲	۰	۰	۲	۲	۱۶
۳۲	۲۸	۴	۰	۳	۰	۰	۱	۰	۱۷
۱۹	۱۹	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۸
۴۴۰	۳۱۱	۱۲۹	۳	۳۹	۴	۵	۹	۶۸	جمع

با توجه به مندرجات جدول شماره ۲ معلوم می‌شود که میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن درس‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول برابر با ۰/۴۱ است. همچنین تحلیل محتوای متن پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دبیرستان، منتج به یافته‌های مندرج در جدول شماره ۲ شد.

جدول ۲: تحلیل پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دوره‌ی متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱
۵	۳	۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲
۳	۰	۳	۰	۳	۰	۰	۰	۰	۳
۴	۲	۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۴
۴	۳	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۵
۲	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۵	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۳	۰	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۸
۵	۲	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۹
۵	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۳	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۶	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۴	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳

شماره درس	مولفه‌های معنای زندگی							
	ایمان	عشق	کار	رنج	غایبی	مرگ	جمع	باقی مانده
۱۴	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱
۱۵	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰
۱۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۱۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
۱۸	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
جمع	۱۱	۰	۰	۰	۸	۰	۱۹	۴۳

با توجه به مندرجات جدول شماره ۲ میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول (۰/۴۴) است. در دومین سوال پژوهش حاضر چنین آمده بود که متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دبیرستان تا چه میزان از مولفه‌های معنای زندگی برخوردار است؟ برای پاسخ‌گویی بدین سوال نیز ابتدا متن درس‌های کتاب پایه‌ی دوم دبیرستان مورد تحلیل محتوا قرار گرفت. نتایج حاصله به شرح مندرج در جدول شماره ۳ هستند.

جدول ۳: تحلیل متن کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دوره‌ی متوسطه

شماره درس	مولفه‌های معنای زندگی							
	ایمان	عشق	کار	رنج	غایبی	مرگ	جمع	باقیمانده
۱	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۲۴
۲	۱	۰	۰	۰	۱	۲	۴	۲۴
۳	۳	۰	۱	۰	۷	۱	۱۲	۱۴
۴	۴	۰	۰	۰	۴	۲	۱۰	۳۹
۵	۱	۱	۲	۰	۲	۲۲	۲۸	۳
۶	۷	۱	۱	۰	۱	۲۱	۳۱	۶
۷	۰	۰	۰	۰	۲	۲۳	۲۵	۱۱
۸	۰	۰	۰	۰	۱	۲۶	۲۷	۸
۹	۱	۰	۰	۰	۱۲	۱۳	۲۶	۲۵

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۲۱

کل واحدهای موجود	باقیمانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۳۵	۲۰	۱۵	۰	۱	۰	۱	۲	۱۱	۱۰
۳۷	۰	۴۰	۰	۴	۰	۰	۳۴	۲	۱۱
۳۳	۳۰	۳	۰	۰	۰	۰	۱	۲	۱۲
۴۰	۳۹	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱۳
۶۰	۵۶	۴	۰	۲	۰	۰	۰	۲	۱۴
۴۰	۱۵	۲۵	۰	۰	۰	۲۵	۰	۰	۱۵
۶۱	۴۴	۱۷	۰	۱	۰	۱۵	۰	۱	۱۶
۶۲۶	۳۵۵	۲۷۱	۱۱۰	۳۸	۰	۴۵	۳۹	۳۹	جمع

نتایج ارایه شده در جدول شماره ۳ نشان دهنده‌ی آن است که میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن درس‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم برابر ۰/۷۶ است. ملاحظه می‌شود که ضریب درگیری عددی بزرگتر از ۰/۵ است و این بدان معناست که بیشتر از ۲۵ درصد واحدهای تحلیل شده دارای مولفه‌های معنای زندگی هستند. تکمیل پاسخ‌گویی به سوال دوم پژوهش، مستلزم تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دبیرستان بود که این تحلیل به یافته‌های مندرج در جدول شماره ۳ منتج شد.

جدول ۴: تحلیل پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دوره‌ی متوسطه

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۳	۱	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۱
۳	۱	۲	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۲
۳	۲	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۳
۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۳	۰	۳	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۳	۰	۳	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۴	۰	۴	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۷

شماره درس	مولفه‌های معنای زندگی							
	ایمان	عشق	کار	رنج	غایی	مرگ	جمع	باقی مانده
۸	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۳	۰
۹	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۳	۰
۱۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۳
۱۱	۱	۲	۰	۰	۰	۳	۰	۲
۱۲	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۳	۴
۱۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲
۱۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵	۵
۱۵	۰	۰	۳	۰	۰	۳	۰	۳
۱۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۳
جمع	۶	۲	۳	۰	۲	۱۷	۳۰	۱۹
کل واحدهای موجود								۴۹

بررسی پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم بیان‌گر میزان ضریب درگیری ۱/۶۷ می‌باشد و حاکی از آن است که بیشتر از ۵۰ درصد واحدهای تحلیل دارای مولفه‌های معنای زندگی هستند.

تحلیل محتوای متن و پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی سوم دبیرستان به منظور بررسی میزان برخورداری از مولفه‌های معنای زندگی هدفی بود که در سومین سوال پژوهش به آن اشاره شده بود. نتایج تحلیل محتوای متن کتاب مذکور، در جدول شماره ۵ آمده است.

جدول ۵: تحلیل متن کتاب دین و زندگی پایه‌ی سوم دوره‌ی متوسطه

شماره درس	مولفه‌های معنای زندگی							
	ایمان	عشق	کار	رنج	غایی	مرگ	جمع	باقی مانده
۱	۰	۰	۱	۰	۲	۲	۵	۱۴
۲	۰	۰	۰	۰	۲	۱	۳	۲۹
۳	۵	۰	۰	۰	۱	۱	۷	۵۸
۴	۱	۰	۰	۰	۰	۴	۵	۱۹
کل واحدهای موجود								۲۴

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۲۳

کل واحدهای موجود	باقی مانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایبی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۳۵	۲۶	۹	۱	۳	۰	۰	۰	۵	۵
۶۲	۵۵	۷	۰	۲	۰	۰	۰	۵	۶
۳۱	۲۳	۸	۱	۲	۰	۰	۰	۵	۷
۳۵	۳۰	۵	۰	۱	۱	۰	۰	۳	۸
۳۵	۳۲	۲	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۹
۵۱	۴۰	۱۱	۰	۰	۰	۰	۵	۶	۱۰
۳۷	۳۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۴۵	۴۳	۲	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱۲
۴۶	۳۷	۹	۱	۲	۰	۰	۰	۶	۱۳
۲۵	۱۹	۶	۰	۱	۰	۰	۳	۲	۱۴
۳۵	۳۴	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱۵
۳۹	۳۸	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱۶
۶۱۶	۵۳۵	۸۱	۱۳	۱۸	۱	۲	۹	۳۸	جمع

با توجه به اطلاعات مندرج در جدول شماره ۵ میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان پایه‌ی سوم با متن درس‌های کتاب دین و زندگی این پایه برابر ۰/۱۵ است. جدول شماره ۶ نیز مشتمل بر یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه‌ی سوم دبیرستان است.

جدول ۶: تحلیل پرسش‌های کتاب دین و زندگی پایه سوم دوره متوسطه

کل واحدهای موجود	باقیمانده	مولفه‌های معنای زندگی							شماره درس
		جمع	مرگ	غایبی	رنج	کار	عشق	ایمان	
۳	۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
۲	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲
۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۳
۳	۲	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۴

شماره درس	مولفه‌های معنای زندگی							
	ایمان	عشق	کار	رنج	غایی	مرگ	جمع	باقیمانده
۵	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۲	۰
۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۸	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۹	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۱۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲
۱۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۱۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۱۳	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
۱۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۱۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۱۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
جمع	۷	۰	۰	۰	۰	۱	۸	۳۲
								۴۰

با عطف به یافته‌های ارایه شده در جدول شماره ۶، می‌توان نتیجه گرفت که ضریب درگیری دانش‌آموزان پایه‌ی سوم متوسطه با پرسش‌های کتاب برابر با ۰/۲۱ است. در چهارمین و آخرین سوال پژوهش حاضر چنین مطرح شده بود که آیا ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی دین و زندگی سه پایه از لحاظ برخورداری از مولفه‌های معنای زندگی، بار مثبت بالایی دارند؟ نتایج تحلیل‌های انجام شده برای پاسخ‌گویی بدین سوال نیز در جدول شماره ۷ ارایه شده است. در جدول شماره ۷، درصد واحدهای تحلیل واجد مولفه‌های معنای زندگی در متن و نیز پرسش‌های کتاب دین و زندگی، همچنین ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب‌های مذکور به تفکیک پایه‌ی تحصیلی ارایه شده است.

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۲۵

جدول ۷: درصد واحدهای دارای مولفه‌ی معنای زندگی و ضریب درگیری فراگیران با محتوای کتاب‌های دین و زندگی متوسطه

ضریب درگیری			واحدهای دارای مولفه معنای زندگی		پایه تحصیلی	
میانگین	مجموع	با پرسش‌ها	با متن	پرسش‌ها		متن درس
۰/۴۳	۰/۸۵	۰/۴۴	۰/۴۱	۳۰/۶۴	۲۹/۳	اول دبیرستان
۱/۱۷	۲/۳۳	۱/۵۷	۰/۷۶	۶۱/۲۲	۴۳/۳	دوم دبیرستان
۰/۲	۰/۴۰	۰/۲۵	۰/۱۵	۲۰	۱۳/۱۴	سوم دبیرستان

در مجموع و با بررسی ضریب درگیری دانش‌آموزان با کتاب‌های درسی دین و زندگی سه پایه از لحاظ برخورداری از مولفه‌های معنای زندگی، می‌توان اظهار داشت که نتیجه‌ی حاصل از تعیین مجموع میزان ضرایب درگیری دانش‌آموزان با تمام بخش‌های دین و زندگی سه پایه‌ی دبیرستان، بیان‌گر آن است که کتاب اول دبیرستان از لحاظ آشناسازی دانش‌آموزان با معنای زندگی در حد نسبتاً متوسط، کتاب دوم در حد قابل قبول، و کتاب سوم در حد پایین و بسیار ضعیفی است.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پرسش از معنا، پیوند بسیار نزدیکی با زندگی دارد؛ چرا که این پرسش تنها از موجودی امکان بروز می‌یابد که در جست‌وجوی «معنای» زندگی است. یعنی انسان از این رو، تنها انسان است که از معنای زندگی می‌پرسد و همه‌ی کنش‌ها و اهداف زندگیش معطوف به آن است. از آن‌جا که جامعه‌ی ما یک جامعه‌ی دینی است و با توجه به این‌که تعلیم و تربیت، به تمام ابعاد وجودی انسان می‌پردازد و مساله‌ی معنای زندگی به نوعی، تمام ابعاد وجودی انسان را در برمی‌گیرد، پژوهش حاضر بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه را بر اساس مولفه‌های معنای زندگی از نظر اسلام، هدف قرار داد. نتایج نشان داد که میزان برخورداری از مولفه‌های معنای زندگی در متن و پرسش‌های کتاب اول و سوم متوسطه چندان رضایت‌بخش نیست و بین کتاب‌ها با توجه به نقش کلیدی آن‌ها در آشنا نمودن و درونی کردن معنای زندگی در دانش‌آموزان، آن چنان که شایسته است، عمل نکردند و تنها در کتاب دین و زندگی دوم دبیرستان است که چه در متن و چه در پرسش‌ها، تمام مولفه‌ها پراکنده شده است. تحلیل محتوای متن

کتاب دین و زندگی پایه‌ی اول دبیرستان نشان داد مولفه‌ای که بیشتر مورد تأکید واقع شده است، مولفه‌ی ایمان است و بعد از ایمان، مولفه‌ی معنای غایی در متن پراکنده‌تر است. سایر مولفه‌ها زیاد مورد تأکید واقع نشده و به مولفه‌ای که کم‌تر پرداخته شده مساله‌ی مرگ و رنج است. در پرسش‌های این کتاب نیز تنها به دو مولفه‌ی ایمان و معنای غایی پرداخته شده و غیر از این دو مولفه، به مولفه‌های دیگر پرداخته نشده است. به طور کلی، لازم به نظر می‌آید که مؤلفان محترم این کتاب، به این مساله توجه داشته باشند و کم و بیش، در متن و پرسش‌های کتاب به همه‌ی مولفه‌ها بپردازند تا دانش‌آموزان را در یافتن معنای زندگی کمک کنند. تحلیل محتوای متن کتاب دین و زندگی پایه‌ی دوم دبیرستان نشان داد که در متن این کتاب بیشترین مولفه‌ای که در درس‌ها به آن پرداخته شده، مولفه‌ی مرگ است که بیشترین واحدهای تحلیل متن را به خود اختصاص داده است. مولفه‌ای که در متن این کتاب مورد استفاده واقع نشده مساله‌ی رنج است که حتی در یک واحد تحلیل نیز به این مولفه پرداخته نشده است. سایر مولفه‌ها هم به نسبت قابل قبولی در متن پراکنده شده است و همین روند پراکندگی مولفه‌ها در پرسش‌های این کتاب تکرار شده در آن، مساله‌ی رنج پرداخته نشده است. در متن کتاب سوم دبیرستان - مانند متن کتاب اول دبیرستان - به مولفه‌هایی که بیشتر پرداخته شده ایمان، معنای غایی و مرگ است. در متن این کتاب، باز می‌بینیم که به مساله‌ی رنج آن چنان که باید پرداخته نشده و این مولفه تنها یک واحد تحلیل را به خود اختصاص داده است. در پرسش‌های این کتاب تنها به مولفه‌ی ایمان پرداخته شده و مولفه‌ی مرگ تنها یک بار مطرح شده و به سایر مولفه‌ها در پرسش‌ها پرداخته نشده است. لازم به نظر می‌رسد مؤلفان محترم این کتاب در رابطه با این مساله دقت نظر بیشتری به خرج دهند چرا که مساله‌ی معنای زندگی، ضروری‌ترین مساله برای هر فرد است.

به طور کلی، بر اساس نتایج به دست آمده، می‌توان استنباط کرد که این تفاوت‌ها (تفاوت در ضریب درگیری‌ها) اگر چه در کتاب اول و دوم دبیرستان، یک روال منطقی دارد، ولی این روال به ناگاه در کتاب سوم دبیرستان قطع می‌شود. با توجه به ضرورت جریان داشتن معنای زندگی و مفاهیم مرتبط با آن، لازم به نظر می‌رسد مؤلفان این کتاب توجه بیشتری به مساله معنای زندگی داشته باشند تا دانش‌آموزان را در یافتن معنای زندگی یاری کنند.

مساله‌ی دیگر این که مفهوم رنج و نوع نگاه دین به این مساله، در سه کتاب یاد شده

آن‌چنان که باید، مطرح نشده است تا نوع نگرش دانش‌آموز را، به مساله‌ی رنج و چگونگی پذیرفتن و تحمل آن تغییر دهد. نکته‌ی قابل تأمل دیگر این‌که اگر بخواهیم کتاب‌ها را با همین محتوا بپذیریم و در کوتاه مدت، انتظار تغییری در آن‌ها نداشته باشیم، باید به سایر عوامل مؤثر در آشنا نمودن دانش‌آموزان به معنای زندگی توجه کنیم؛ عواملی مانند برگزاری کلاس‌های فوق برنامه در رابطه با مساله‌ی زندگی و معنای آن و ایجاد جلسات پرسش و پاسخ در این زمینه و همچنین دعوت از روان‌شناسان و عالمان دین به مدرسه تا در رابطه با این مساله، با دانش‌آموزان نشست و گفت‌وگو داشته باشند و آنان را در چالش یافتن معنای زندگی، درگیر و هدایت کنند.

پیشنهادها

- بر اساس نتایج حاصل از پژوهش حاضر، موارد زیر را می‌توان به عنوان پیشنهاد در حوزه‌های نظری برای پژوهش‌گران علاقه‌مند در آتیه و عملی یا کاربردی برای دست‌اندرکاران مطرح نمود:
- تدوین برنامه‌ای برای آموزش و درونی کردن معنای زندگی به معلمان و آشنا نمودن آنان به مولفه‌های معنای زندگی.
 - تدوین چارچوبی هدفمند که بتواند در نوشتن کتب درسی با مضامین بیشتری در رابطه با معنای زندگی، مورد استفاده قرار گیرد.
 - بررسی تحلیل محتوای سایر کتاب‌های درسی که می‌تواند در جهت تکمیل و تأیید نتایج تحقیق حاضر مؤثر باشد.
 - بررسی چگونگی تأثیر کتب درسی، از لحاظ آشنا نمودن دانش‌آموزان با معنای زندگی.
 - مقایسه‌ی نتایج تحلیل محتوای دین و زندگی دوره‌ی متوسطه با نتایج تحلیل محتوای تعلیمات دینی سه پایه‌ی راهنمایی، از نظر آشنا کردن دانش‌آموزان با معنای زندگی تا معلوم شود آیا از این منظر مکمل یکدیگر هستند؟

یادداشت‌ها

1. Epstein
 2. Heine, Proulx, & Vohs
 3. Higgins
 4. Janoff-Bulman
 5. Ryff & Singer
 6. Frankel
 7. Oukan
 8. Idealist
 9. Existentialist
 10. Gutek
 11. Steger, Frazier, Oishi, & Kaler
 12. William Romey
 13. Cash
 14. Batson & Stocks
 15. Emmons
 16. Fletcher
 17. Fry
 18. Hicks & King
 19. Ezoteso
 20. James
۲۲. أَلَا أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ. الَّذِينَ ءَامَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (يونس / ۶۲ و ۶۳)
23. Jung
۲۴. قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (يوسف/۲۵)
25. Onamono
۲۶. فی سریان العشق فی جمیع الموجودات
۲۷. وَ هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ (حدید/۴)
۲۸. وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ. (ق/۱۶)
29. Verner
 30. Kim & Kang
 31. Hsieh & Shannon
 32. Non- emergent
 33. Marshall & Rossman

منابع

الف. فارسی

- الهی قمش‌های، مهدی. (۱۳۸۶). ترجمه‌ی قرآن کریم. قم: انتشارات سپهر نوین.
- اوکن، رودلف. (۱۳۵۳). معنی و ارج زندگی، ترجمه‌ی سیدضیاء‌الدین دهشیری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اونامونو، میگل، د. (۱۳۸۰). درد جاودانگی، ترجمه‌ی بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات ناهید، چاپ پنجم.
- ایزوتسو، توشی هیکو. (۱۳۸۰). مفهوم ایمان در کلام اسلامی، ترجمه‌ی زهرا پورسینا، چاپ سوم. تهران: انتشارات سروش.

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۲۹

پویازاده، اعظم. (۱۳۸۲). معنای زندگی از دیدگاه استیسی و هاپ‌واکر. مقالات و بررسیها، دفتر ۷۳، ۴۳-۵۶.

جوادی، محسن. (۱۳۷۶). نظریه ایمان در عرصه کلام و قرآن، بی‌جا: انتشارات مجموعه معارف.

جیمز، ویلیام. (۱۳۷۲). دین و روان، ترجمه‌ی مهدی قائمی. چاپ دوم. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

حسینی کاشفی، حسین. (۱۳۱۷). مواهب علیه (تفسیر حسین کاشفی). تصحیح: محمدرضا جلالی نائینی. تهران: نشر اقبال.

دانایی، غلام. (۱۳۸۱). معنا و هدف زندگی. قابل دسترس از طریق اینترنت: <http://aftab.ir/articles/religion/philosophy/c7c1176559884p1.php>

زمانی، امیر عباس. (۱۳۸۶). معنای معنای زندگی. نامه حکمت، ۵ (۱): پایایی ۹، ۵۹-۸۹.

زمانی، امیرعباسعلی. (۱۳۸۶). خدا، رنج و معنای زندگی. سخنرانی ارائه شده در همایش اخلاق، معنای زندگی و سرطان. انستیتو سرطان بیمارستان امام خمینی. قابل دسترس از طریق اینترنت: <http://www.amirkabir.net/pages-2148.html>

شمشیری، بابک. (۱۳۸۵). تعلیم و تربیت از منظر عشق و عرفان. تهران: انتشارات طهوری. صادقان، مهدی، مرادزاده، سمیرا، ایران‌پناه، نصرالله، فرامرزی، سالار: (۱۳۸۸). شاخص‌های معناداری زندگی در کتب هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی. ارائه شده در همایش ملی معناداری زندگی. قابل دسترس از طریق اینترنت:

http://www.civilica.com/Paper-MANADARI01-MANADARI01_018.html

طاهریان، محمد. (۱۳۸۰). رستاخیز از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه. تهران: انتشارات عابد.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۸۴). المیزان فی تفسیر قرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

فرامرزی، سالار و یارعلی، جواد. (۱۳۸۸). معناداری زندگی با تأکید بر آموزش خودآگاهی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. ارائه شده در همایش ملی معناداری زندگی. قابل دسترس از طریق اینترنت:

http://www.civilica.com/Paper-MANADARI01-MANADARI01_018.html

فرانکل، ویکتور. (۱۳۶۶). پزشکی و روح. ترجمه‌ی بهزاد سیف. تهران: نشر ویس.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۷۵). خدا در ناخداگاه. ترجمه‌ی ابراهیم یزدی. تهران: مؤسسه

خدمات فرهنگی رسا.

فرانکل، ویکتور. (۱۳۸۶). *انسان در جست‌وجوی معنی*. ترجمه‌ی نهضت صالحیان، مهین میلانی. تهران: درسا.

الفراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۴). *ترتیب کتاب العین*. تحقیق مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی. قم: انتشارات اسوه.

فرشاد، محسن. (۱۳۸۵). *سیمای فلسفی زندگی*. تهران: نشر علم.

فروم، اریک. (۱۳۷۸). *هنر عشق ورزیدن*. ترجمه‌ی پوری سلطانی، چاپ نوزدهم. تهران: انتشارات مروارید.

فری، لوک. (۱۳۸۳). *انسان و خدا یا معنای زندگی*. ترجمه‌ی عرفان ثابتی. تهران: انتشارات ققنوس.

کرمانی، نرگس، جلوانی، راضیه. (۱۳۸۸). *بررسی و مقایسه معناداری زندگی از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی فردنگر*. ارائه شده در همایش ملی معناداری زندگی. قابل دسترس از طریق اینترنت:

http://www.civilica.com/Paper-MANADARI01-MANADARI01_018.html.

گواهی جهان، فاطمه. (۱۳۸۶). رابطه بین داشتن معنا در زندگی و رضایت از زندگی زنانشویی. *مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ۲ (۸): ۶۹-۴۹.

گوتگ، جرالده. (۱۳۸۴). *مکاتب فلسفی و آراء تربیتی*. ترجمه‌ی محمد جعفر پاک سرشت. تهران: سمت.

مارکس، کارل. (۱۳۷۷). *دست‌نوشته‌های اقتصادی و فلسفی ۱۸۴۴*. ترجمه‌ی حسن مرتضوی، تهران: آگاه.

مزیدی، محمد (۱۳۸۵). *مقدمه بر روش‌های تحقیق کیفی و تحلیل کیفی داده‌ها*. جزوه درسی، شیراز: دانشکده علوم تربیتی.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۶). *اخلاق در قرآن*. تحقیق و نگارش محمد حسین اسکندری. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). *انسان کامل*. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). *بیست گفتار*. قم: انتشارات صدرا.

مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *برگزیده تفسیر نمونه*. تنظیم و تحقیق احمد علی بابایی.

بررسی مولفه‌های معنای زندگی از منظر اسلام در کتاب‌های درسی ... ۳۱

تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مهدوی آزادبنی، رمضان. (۱۳۸۶). معنی زندگی و نقش خلاقیت‌زایی دین. *اندیشه نوین*

تربیتی. ۳ (۹): ۵۳-۷۱.

موسایی پور، محبوبه. (۱۳۸۴). *معنای زندگی از منظر قرآن و علوم تربیتی*. پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.

ورنر، شارل. (۱۳۷۳). *حکمت یونان*. ترجمه‌ی: بزرگ نادرزاده، چاپ سوم. تهران: انتشارات

علمی - فرهنگی.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۴). *روان‌شناسی و دین*. ترجمه‌ی: فؤاد روحانی، بی جا:

انتشارات فرانکلین، چاپ دوم.

ب. انگلیسی

Batson, D. C. and Stocks, E. L. (2004). Religion: Its core psychological functions. In J. Greenberg, S. L. Koole, & T. Pyszczynski. (Eds.). *Handbook of experimental existential psychology* (pp. 141-155). New York: Guilford.

Cash, K. C. (2000). A framework for accommodating religion and spirituality in the workplace. *Academy of Management Executive*, 14: 124-135.

Emmons, R. A. (2005). Striving for the sacred: Personal goals, life meaning, and religion. *Journal of Social Issues*, 61: 731-745.

Epstein, S. (1985). The implications of cognitive-experiential self theory for research in social psychology and personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15: 283-310.

Fletcher, S. K. (2004). Religion and life meaning: Differentiating between religious beliefs and religious community in constructing life meaning. *Journal of Aging Studies*, 18: 171-185.

Francis, J. L. and Hills, R. P. (2008). The development of the meaning in life Index (MILI) and its relationship with personality and religious behaviours and beliefs among UK undergraduate students. *Mental Health, Religion & Culture*, 2: 211-220.

Fry, P. S. (2000). Religious involvement, spirituality and personal meaning for life: Existential predictors of psychological well being in community-residing and institutional care elders. *Aging & Mental Health*, 4: 375-387.

Heine, S. J., Proulx, T. and Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance

- model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review*, 10: 88–110.
- Hicks, A. J. and King, A. L. (2008). Religious commitment and positive mood as information about meaning in life. *Journal of Reserch in Personality*, 42: 43-57.
- Higgins, E. T. (2000). Social cognition: Learning about what matters in the social world. *European Journal of Social Psychology*, 30: 3–39.
- Hsieh, H. F., S. and Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9): 1277-1288.
- Janoff-Bulman, R. (1992). Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma. New York: Free Press.
- Kim, Shin jeong; Kang, Kyung ah. (2003). Meaning of life for adolescents with a physical disability in Korea. *Journal of Advanced Nursing*, 43 (2): 145-157.
- Klerk, J. J., Boshoff, B. A. and Vanwyk, R. (2008). Measuring meaning in life in south Africa: validation of an instrument developed in USA. *South Africa Journal of Psychology*, 39 (3): 314-325.
- Romey, W. (1986). *Inquiry techniques for teaching science*. London: Prentice hall.
- Ryff, C. D. and Singer, B. (1998). The contours of positive human health. *Psychological Inquiry*, 9: 1–28.
- Steger, F. M., Kashdman, B. T., Sullivan, A. B. and Lorentz, D.A (2008). Understanding the search for meaning in life: personality, cognitive style, and the dynamic between seeking and experiencing meaning. *Journal of Personality*, 42: 200-228.
- Steger, M. F., Mann, R. J., Michels, P. and Cooper, C. T. (2009). Meaning in life, anxiety, depression, and general health among smoking cessation patients. *Journal of Psychosomatic Research*, 67: 353-358.
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S. and Kaler, M. (2006). The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53: 80–93.
- Urry, H. L., Nitschke, J. B., Dolski, I., Jackson, D. C., Dalton, K. M. and Mueller, C. J. (2004). Making a life worth living. *Psychological Science*, 15: 367–373.